

УДК 94 (477) «1941/1953» : 378

ОСТАРБАЙТЕРИ СЕРЕД СТУДЕНТІВ ПОВОЄННИХ ВИПУСКНИКІВ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ

Олександр Лук'яненко

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Україна, 36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
e-mail: lukyanenko.ov@gmail.com

Історичні дослідження останнього десятиліття збагачуються, зокрема, розвідками на основі антропологічного й історико-демографічного підходів. Історія повсякдення також стала одним із провідних напрямків наукових студій. Зважаючи на зміни у методології, нового забарвлення набувають пошуки у, здавалося б, вивчених сферах. Історія «східних робітників» була предметом багатьох досліджень. Науковці висвітлювали загальні тенденції процесу вербовки (П. Полян [32]), специфічні риси будення остарбайтерів у регіональному вимірі (В.І. Лахно [28], О.В. Сидоренко [33]), а також проблему репатріації українців (О.В. Янковська [34]).

Мета нашої розвідки – з'ясувати умови потрапляння у «трудоий полон» студентів Полтавського педагогічного інституту та подати базові історико-демографічні характеристики групи депортованої молоді. Джерельну базу дослідження склали 1028 автобіографій вступників до вищого навчального закладу упродовж 1943-1953 рр.

Можемо стверджувати, що з числа студентів досліджуваного вишу першої половини ХХ ст. 6,7% розділили долю більше ніж 2 млн. «східних робітників» з України. З-поміж 1028 автобіографій у 69 студентів повоєнного десятиліття залишилися спогади про примусові роботи у Рейхові. Однак, ця цифра приблизна з декількох міркувань. По-перше, ці дані отримані у ході контент-аналізу автобіографій абітурієнтів, і ми не знаємо, яка кількість молоді, котра перервала навчання у педінституті, після війни вирішила не повертатися до навчального закладу. По-друге, так само невідомо, скільки осіб стали так званими «Ді-Пі», (DP – *англ.* displaced person), залишившись в Європі. По-третє, невідоме і число загиблих у ході втеч з роботи у Німеччині. Про те, що вони мали місце і часто були успішними, свідчать спогади молоді. Так, Василь Левадний зумів втекти з Німеччини та повернутися до України уже після розподілу на роботу [24].

Також в опрацьованих нами джерелах че-

рез їхню специфіку немає даних про студентів-остарбайтерів, які загинули у ході військових дій, а також про долі тих, хто за рішенням перевірних фільтраційних комісій були відправлені з України уже у радянські табори. Однак, можемо стверджувати напевне, що 6,7% студентів Полтавського педагогічного інституту повоєнних років належали до нової категорії населення – репатріантів – людей зі зміненою у полоні психологією, осіб, яких, за твердженням В. Лахно, держава прирівнювала, як мінімум, до неблагонадійних осіб, як максимум – до зрадників і політичних в'язнів [29, арк. 170].

У наших попередніх розвідках ми вдавалися до огляду стратегій уникнення вербування до Рейху, які обирали студенти Полтавського педінституту [31]. Часто молодь, зачувши про набори до Німеччини, тікала з робочих місць. Так, Пелагея Папудько втекла з посади діловода у колгоспі с. Бирки Зіньківського району, і хоча потім декілька разів заарештовувалася, провівши у жандармерії м. Зінькова не один місяць, дівчина unikнула вивозу [1]. Убезпечували себе від вербовки і радикальними способами. Наприклад, Поліна Гнида у травні 1943 р. під час вербовки обпала собі ногу, таким чином лишившись на батьківщині, хоча і прохворіла до приходу Червоної армії [10].

Зупинімося більше на з'ясуванні деталей життя тих молодих людей, які не змогли уникнути примусової праці на Третій Рейх. Автобіографії дозволяють дати відповідь на низку запитань. Зокрема, ми можемо визначити місце вербовки 41 представника освітянської молоді. Найбільша кількість студентів-остарбайтерів з 10 великих населених пунктів Полтавщини проживала в обласному центрі (5 осіб). Двоє були з Глобино. Інші восьмеро – родом з Великої Багачки, Диканьки, Котельви, Кременчука, Лубен, Оржиці, Решетилівки та Хорола (по одному з кожного населеного пункту). Маємо також свідчення про двох студентів Полтавського педінституту повоєнних часів, яких забрали з Конотопа [4] та зі Сталінської області (туди Віра Гаврик потрапила з рід-

ної Черкащини у ході евакуації [28]). Інші були відправлені на Захід із сіл і хуторів Полтавщини. Значна кількість на момент вербовки проживала у Миргородському районі (5 осіб) с. Білики, с. Великі Сорочинці, с. Малі Сорочинці, с. Верхня Будаківка, с. Хомутець). Четверо були з Диканського (с. Великі Будища, с. Орданське, с. Чернечий яр, хутір Судіївка), та троє з Карлівського краю (с. Варваріка, с. Захлюпинці, с. Федорки). У чотирьох населених пунктах проживало по двоє студентів, яким судилося бути відправленими у Третій Рейх (с. Жуки Тахтаулівського району, с. Крива Рудка Семенівського району, с. Ряске Нехворощанського району та с. Старі Санжари Новосанжарського району). Ще у чотирьох селах завербовували по одній молодій людині (с. Бутівці Хорольського району, с. Висачки Лубенського району, с. Зайці-2 Котелевського району та с. Яблушне Опішнянського району).

Зауважимо, що місце своєї вербовки вказали не всі, а лише 59% (40 осіб із 69). Можемо припустити, що всі інші студенти були завербовані з рідних їм сіл області, куди вони виїхали після евакуація вищого навчального закладу до Росії та де працювали в окупаційний період. Саме тому молодь не вказувала цю інформацію додатково. Такі показники не суперечать загальній тенденції по області, де серед міст Полтава, а з районів, зокрема, Миргородщина лідирували за кількістю вивезеного населення [29, арк. 76, 274].

Попри те, що участь остівців розглядається як цілком вимушена, лише 4 осіб з 69 вказали, що потрапили до Німеччини «насилено» чи «примусово». Всі інші констатували лише факт вивезення. Зауважимо, що окремі зі студентів навіть докладали спеціальні довідки, які доводили примусовість депортації [17]. Так, Віра Гаврик додала до своєї автобіографії документ зі свідченнями трьох сусідів, завіреним підписами та печаткою Лубенського міського виконкому депутатів ради трудящих [28]. Можемо припустити, що студенти з Полтави, за аналогією з долею Марії Городницької, були зігнані жандармерію до розподільчого табору при школі № 7 обласного центру, звідки вже й були депортовані на захід без всілякої комісії [7]. Відсутність медичної перевірки багатьох депортованих засвідчує й історія Грицька Стеценка з фізмату. Хлопець був звільнений з лав Червоної армії через відсутність ока й інші вади здоров'я. Попри це у травні 1943 р. його не оминула доля депортованого [3].

У Німеччину студентська молодь потрапляла в основному після облав [18]. Мешканці

області згадували, що були знайдені та вигнані сільськими старостами та поліцаями [17]. Окремі – після ув'язнення за переховування від декількох хвиль трудової мобілізації [12]. В автобіографіях зустрічаємо і ставлення до окупантів і колаборантів, виражене у негативних порівняннях. Так, Тетяна Корсун зазначала: «20 жовтня 1942 року німецькі людожери при допомозі старости села і поліцаїв мене, брата і батька як учителя й активіста села примусово забрали до Німеччини» [5]. Раптовість таких облав також зафіксована у персональних спогадах молоді. Студентка мовнолітературного факультету Ніна Балкова після евакуації педінституту жила з матір'ю та ніде не працювала до січня 1942 р. Однак, була рекрутована окупаційними військами разом з усіма мешканцями с. Головач розчищати великі снігові заноси на залізницях та дорогах. Коли весною молодь почали відвозити до Німеччини, дівчина влаштувалася у контору будівельної групи. Це врятувало її від трудової мобілізації лише на рік, бо 18 лютого 1943 р. бригаду оточила поліція: «в чому ми були на роботі, в тому нас погрузили в вагони і відправили до Німеччини» [6].

У контексті останньої історії постає питання, чому не допомагали молоді, яка все ж була вигнана за кордон, стратегії уникнення вербовки, якщо вони такі обирали у своїй поведінці? Близько 80% студентів, вивезених до Рейху у 1941-1943 рр., вказали сферу зайнятості до чи на момент вербовки. З їхнього числа 3 молодих людей (4%) не працювали ніде за станом здоров'я [7]. Зауважимо, що вони сподівалися таким чином уникнути і мобілізації до Німеччини, та, як бачимо, не допомогло [18]. Майже така ж сама кількість (4 осіб – 6%) обрали роботу на підприємствах та установах, яка б мала гарантувати їм бронь: сортувальницею газет на полтавській типографії [2], вагарем на великобагачанському райпромкомбінаті [26], чорноробочою на полтавському аеродромі [11] та діловодом колгоспу у с. Бірки на Зіньківщині [1]. Значна частка студентської молоді, як вони зазначали, «пішла в село» [21]: майже 19% оstarбайтерів до вивезення на Захід працювали у колгоспах [16], чи то на громадських дворах [23].

Із 69 студентів-остівців Полтавського педагогічного інституту 1943-1953 років 45% вказали, що уже здобували педагогічну освіту до вивезення. З їхнього числа були по одному вихованцю Велико-сорочинського педагогічного технікуму [25], річних педагогічних курсів при історико-географічному відділі Дніпропетровського облВНО [13] та Кременчуцького педін-

ституту [9]. Двоє інших до депортацій вчилися у Лубенському учительському інституті [20]. Інші 26 зауважили, що були студентами Полтавського педагогічного вишу [22]. З огляду на те, що багато хто у додаткові до життєписів просив саме про поновлення, а не про вступ, можемо припустити, що кількість колишніх студентів була вищою, ніж вони про це вказували в автобіографіях. З іншого боку, маємо 6% документів, у яких 4 особи зауважували про те, що були вигнані школярами [27]. Двоє чітко назвали випускові 9 [15] та 10 класи [8]. З огляду на те, що ми маємо 8 депортованих осіб 1925 р.н. та 11 молодих людей 1924 р.н., можемо припустити, що кількість учнів шкіл, відправлених у Рейх, також була вищою. Тому решту 14 осіб (20%), які не вказали своєї активності у час вербування, можна умовно розподілити між студентами вишів і загальноосвітніх закладів області.

Контент-аналіз автобіографій дозволив також відтворити статево-вікові характеристики остарбайтерів, завербованих з числа студентів педагогічного вишу Полтави. За наявними даними, серед «східних робітників» переважали жінки – 65 осіб проти 4. Це цілком відповідає демографічній картині мобілізації на Полтавщині у цілому. У своєму дослідженні В. Лахно пояснює високий коефіцієнт фемінізації декількома чинниками: зокрема, вищим рівнем слухняності жінок, мобілізацією юнаків до лав Червоної армії та демографічною структурою населення Полтавщини [30]. У нашому випадку останній чинник грав найпереконливішу роль, бо середовище самого педагогічного інституту у переддень війни, як і після неї, було фемінним за своєю суттю [29, арк. 79].

Отже, можемо зробити проміжні висновки відтворення життя студентів-остарбайтерів:

- 1) вигнані на примусові роботи склали не більше 1/10 з числа освітньої молоді;
- 2) низка молодих людей обирали різні стратегії уникання вербовки (від втеч до самокалічення);
- 3) значна кількість молоді була відправлена з великих міст; інші – з сіл, куди повернулися після евакуації педінституту до Тюмені;
- 4) депортація часто була продовженням обставин без організації медичного відбору робітників;
- 5) часто робота на підприємствах не давала броні від вивезення до Третього Рейху;
- 6) відправлені на захід здебільшого уже мали незакінчену вищу педагогічну освіту, за винятком близько 1/10 випускників старшої школи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі – Архів ПНПУ). Ф. Особові справи студентів стаціонару. Опис. Випуск 1945 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний відділ. Стаціонар Рос. відділ № 91-119. Справа. Папудько Пелагея Семенівна. Арк. 9.
2. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. стаціонар № 506-536. Справа. Миленяка Ніна Володимирівна. Арк. 12.
3. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар № 602-624. Справа. Стеценко Грицько Данилович. Арк. 8.
4. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 537-556. Справа. Конотоп Олександра Іванівна. Арк. 6.
5. Архів ПНПУ. Справа. Корсун Тетяна Єгорівна. Арк. 2.
6. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 7. Справа. Балкова Ніна Карпівна. Арк. 11.
7. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Природничий факультет. Стаціонар № 2. Справа. Городницька Марія Прокопівна. Арк. 8.
8. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Стаціонар Рос. відділ. Справа. Бублій Галина Василівна. Арк. 2.
9. Архів ПНПУ. Справа. Глаголева Людмила Олексіївна. Арк. 3.
10. Архів ПНПУ. Справа. Гнида-Куріпта Поліна Юхимівна. Арк. 2.
11. Архів ПНПУ. Справа. Кабачна Марфа Михайлівна. Арк. 11.
12. Архів ПНПУ. Справа. Майоров Олександр Єлісейович. Арк. 2.
13. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет. Стаціонар № 3. Справа. Веприцька Ольга Петрівна. Арк. 2.
14. Архів ПНПУ. Справа. Деркач Ганна Костянтинівна. Арк. 2.
15. Архів ПНПУ. Справа. Фоміч Олена Олексіївна. Арк. 2.
16. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 9. Справа. Миколаєнко Марія Гаврилівна. Арк. 3.
17. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стаціонар. Мовно-літературний факультет. II курс. Укр. відділ. Група В. Учительський інститут 1947-1948 н.р. Справа. Перекупка Марія Федосіївна. Арк. 3.
18. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стаціонар. Фізико-математичний факультет. II курс. Учительський інститут 1947-48 нр. Справа. Бровко Лілія Павлівна. Арк. 2.
19. Архів ПНПУ. Справа. Капуста Валентина Іванівна. Арк. 3.
20. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар. Справа. Гелевер Марія Семенівна. Арк. 2.
21. Архів ПНПУ. Справа. Назаренко Олександра Іванівна. Арк. 2.
22. Архів ПНПУ. Справа. Прядко Раїса Андріївна. Арк. 2.
23. Архів ПНПУ. Справа. Яценко Ніна Тимівна. Арк. 2.
24. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Фізико-математичний факультет. Математичний відділ. Стаціонар. Справа. Левадний Василь Степанович. Арк. 8.
25. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. Відділ. Стаціонар. Справа. Прикіпелова Анастасія Степанівна. Арк. 1.
26. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Фізико-математичний відділ. Стаціонар. Справа. Верещака Марія Григорівна. Арк. 1.
27. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет. Ста-

ціонар № 1. Справа. Порекало Галина Яківна. Арк. 2.

28. Архів ПНПУ. Опис. Випуск 1950 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Станіонар. Справа. Гаврик Віра Гаврилівна. Арк. 2.

29. Ляхно В.І. Українські оstarбайтери в Третньому Рейху та Радянському Союзі (1941-1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Полтава, 2012. 290 арк.

30. Лук'яненко О.В. Біографічні документи як джерело відтворення повсякдення освітян УРСР. *Біографічні документи в освіті: теорія і практика: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2017 р.)*. Полтава: ПОІППО, 2017. С. 98-101.

31. Лук'яненко О.В. Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни (ч. 2). *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. Київ, 2017. Вип. 127. С. 80-82.

32. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. 896 с.

33. Сидоренко О.В. «Оstarбайтери» з Полтавщини в австрійській землі Ворарльберт в 1942-1945 рр. Полтава: АСМІ, 2007. 84 с.

34. Янковська О.В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наук. статей*. Київ: Інститут історії НАН України, 2005. Вип. 9, ч. 3. С. 319-324.

Лук'яненко Олександр Оstarбайтери серед студентів повоенних випускників Полтавського педінституту

Стаття ілюструє процес вербовки та відправлення до Третнього Рейху студентів педагогічного закладу Полтави у часи німецько-радянської війни 1941-1945 року. Застосування методу контент-аналізу дозволило проаналізувати окремі антропологічні показники процесу. Подано опис основних стратегій уникнення вербовки, описана поведінка молоді в екстремальних умовах. Розвідка написана у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В.Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII-XX століть».

Ключові слова: повсякдення, студенти, німецько-радянська війна, вища педагогічна школа, колабораціонізм, оstarбайтери

Лукьяненко Александр Оstarбайтеры среди студентов послевоенных выпускников Полтавского пединститута

Статья иллюстрирует процесс вербовки и отправки в Третий Рейх студентов высшего педагогического заведения Полтавы во времена германско-советской войны 1941-1945 гг. Применение метода контент-анализа позволило проанализировать отдельные антропологические показатели процесса. Дано описание основных стратегий предотвращения вербовки, описано поведения молодежи в экстремальных условиях. Исследование написано в рамках научной исследовательской работы кафедры культурологии ПНПУ имени В.Г. Короленко «Региональные измерения повседневной культуры Украины XVIII-XX веков».

Ключевые слова: повседневность, студенты, немецко-советская война, высшая педагогическая школа, коллаборационизм, оstarбайтеры

Lukyanenko Oleksandr Ostarbeiters among students of the post-war graduates of the Poltava Pedagogical Institute

The article illustrates the process of recruiting and sending students of the higher pedagogical institution of Poltava to the Third Reich during the German-Soviet war of 1941-1945. The application of the method of content analysis allowed us to analyze individual anthropological indicators of the process. The description of the main prevention strategies for recruitment, described the behaviour of young people in extreme conditions, is given. Exploration was written in the framework of the research work of the Sub-Department of Cultural Studies of Poltava V. Korolenko National Pedagogical University «Regional dimensions of the everyday culture of Ukraine of the XVIII-XX centuries».

Keywords: everyday life, students, German-Soviet war, higher pedagogical school, collaborationism, Ostarbeiters

Надійшла до редакції 18.01.2018 р.